

- ४० स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२४६
- ४० 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान' (भाग दोन)
(समीक्षा - संदर्भ)
- ४० प्रकाशक आणि मुद्रक :
डॉ. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११०३०.
स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
ई-मेल : snehaltawre@gmail.com
- ४० © S.R.I.
- ४० प्रथमावृत्ती : ७ फेब्रुवारी २०१९
पंधरावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- ४० मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- ४० अक्षरजुळणी : एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- ४० मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ४० ISBN 978-93-87628-42-7
- ४० पृष्ठसंख्या : २०६
- ४० मूल्य : ₹ २२०/-
\$ 3

ज्यांच्या कार्यकर्तृत्वामुळे महाराष्ट्र पुरोगामी झाला
आणि
ज्यांच्या कार्याचा ठसा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उमटला
त्या
राजर्षी शाहू - महात्मा फुले - डॉ. आंबेडकर
यांना
आदरपूर्वक अर्पण...

डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

36

अनुक्रमणिका

संपादकीय -

	डॉ. स्नेहल तावरे / ९
	डॉ. शोभा इंगवले
१) फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या योगदानाची वैश्विक प्रस्तुतता आणि स्थानिक भान	डॉ. जीनत खान / ११
२) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य	डॉ. महादेव वाळुंज / १५
३) महात्मा जोतीराव फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान	डॉ. अतुल चौरै / १९
४) महात्मा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान	डॉ. नीलेश आढाव / २३
५) महात्मा फुले यांचे साहित्य व सामाजिक कार्यांचे योगदान	डॉ. द. के. गंधारे / २७
६) शोषणविरोधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले	डॉ. विठ्ठल जंबाले / ३१
७) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. माधव बसवंते / ३५
८) पुरोगामी विचारांचे प्रणेते : महात्मा फुले	डॉ. रमेश पोळ / ३९
९) आजच्या काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांचे महत्त्व	डॉ. सोमनाथ दडस / ४३
१०) मानवी समतेचे पुरस्कर्ते : महात्मा फुले	डॉ. हिरालाल मेश्राम / ४७
११) महात्मा जोतीराव फुले यांची काव्यरचना	डॉ. जया कदम / ५०
१२) महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रियांसाठीचे योगदान	डॉ. कविता मुरुमकर / ५४
१३) महात्मा फुले यांचे योगदान	डॉ. स्मिता खोपडे / ५८
१४) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान	डॉ. विजय काळे / ६२
१५) महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्यविषयक दृष्टिकोन	डॉ. उत्तम मानवते / ६६
१६) महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान	डॉ. राजाराम गावडे / ७०
१७) समाज सुधारक महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य	डॉ. प्रभाकर घोडके / ७३
१८) महात्मा फुले यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान	डॉ. महात्मश्री मोराले / ७७
१९) सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे जनक : महात्मा फुले	डॉ. आशा मुंडे / ८१

व्यावसायिक शिक्षण, खाजगी शिक्षण या घटकांच्या आधारे आपल्या साहित्याचा मांडणी केली.

महात्मा फुले यांच्या कर्तृत्वाने या देशातील सर्वसामान्यांचा भविष्यकार उजळून निघाला होता. स्त्रियांचे शिक्षण, शेतकरी, कामकरी यांच्या दुःखांचे परिमार्जन सावकार व पुरोहितांचे निराकरण यासाठी त्यांनी आयुष्य समर्पित केले. बहुजन समाज शिक्षण घेऊन आपला विकास करू लागला याचे सर्व श्रेय महात्मा फुले यांना जाते.

संदर्भ सूची :

१. कोत्तापल्ले नागनाथ, साहित्याचा अन्वयार्थ, औरंगाबाद २००८, पृष्ठ ६८
२. फडके भालचंद्र, दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, पुणे, २०००, पृष्ठ २४
३. य.दि. फडके, महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, मुंबई, १९९१, पृष्ठ २४३
४. उनि, फडके भालचंद्र, पृष्ठ १७०
५. धनंजय कीर, महात्मा जोतीराव फुले, मुंबई, १९६८, पृष्ठ ९८

४०४०

शोषणविरोधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले

डॉ. विठ्ठल जंबाले

भ्रमणभाष : १४२२८७९६०९

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या 'योगदान' या विषयाच्या अनुषंगाने सर्वत्र विचारमंथन होत आहे. २१ व्या शतकाच्या मध्ये या महामानवांचे विचार आणि कार्ये समग्र विश्वाला चिरंतन चेतना प्रेरणा आहेत. 'शोषणमुक्ती लढ्याचे सम्यक क्रांतीचे प्रणेते जोतीराव' या घटकांवर लिखित लेखात विवेचन करण्यात येत आहे. शोषण ही समाजाला लागलेली कीड आहे. परंपरागत सनातन प्रवृत्तीने शोषणव्यवस्था निर्माण करून समाजाला दुःख-दुर्गति, दारिद्र्याच्या खाणित ढकलले. सवर्णांनी बहुजनांचे सर्वबाजूनी शोषण करण्याची व्यवस्था साकारली. त्याचे प्रतिकूल व दूरगामी परिणाम समाजव्यवस्थेवर झाले. शोषणाच्या षड्यंत्रांच्या विरुद्ध जाणीव जागृती घडवून आणण्यासाठी जोतीरावांनी समाजक लढा उभारला. केवळ समाजसुधारणेसाठी योजना-कार्यक्रम देऊन न थांबता शोषणांनी मानवतावादी मूल्ये स्थापनेसाठी कृतिशील उपक्रम राबविले. पहिल्यांदा या शोषण व्यवस्थेची चिरफाड करून उपेक्षितांच्या विवंचनेला पर्याय दिले. अशा समाजकार्याची सुरुवात स्वतःपासून केली. म्हणून फुले हे आदर्श विचारसरणी आणि कार्यप्रणालीचे उदात्ते ठरतात. फुल्यांच्या कार्यातील 'मुलींच्या शिक्षणाचे प्रवेशद्वार' आणि 'अस्पृश्यांसाठी स्वतःच्या घरातील पाण्याचा हौद खुला करणे' या दोन घटना उक्तीला कृतीची जोड देणाऱ्या दर्शवितात. कर्त्या समाजसुधारकांची प्राक्ष देणाऱ्या या घटना जोतीरावांच्या उल्लेखनीय कामगिरीचे द्योतक आहेत. तात्कालीन वास्तवाला छेद देणाऱ्या आहेत. इ.स.१८४८ मध्ये भारतातील मुलींची पहिली शाळा काढून बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी कार्य सुरू केले. या कार्यात प्रथमता सावित्रीबाईना शिक्षित केले. त्यांच्या रूपाने देशातील पहिल्या शिक्षिकेची जडणघडण झाली. शोषित समाजामधून शिक्षिका होणे अथवा शाळांमधून श्रमजीवी शोषितांच्या मुलींकरिता शिक्षणव्यवस्था निर्माण या दोन्ही बाबी क्रांतिकारी आहेत. फुले दांपत्यांनी याच समाजसुधारणेची आगेकूच करताना इ.स. १८५१ मध्ये रास्तापेठेत व वेताळपेठेत अस्पृश्य व मुलींसाठी शाळांची स्थापना केली. या शिक्षण कार्याबद्दल जोतीरावांचा गौरव करण्यात आला. सावित्रीबाईंच्या मदतीने बहुजन-शोषित समाजामध्ये शैक्षणिक क्रांतीची मशाल पेटवून या विश्वाला मानवकल्याणाचा संदेश दिला. म्हणून इ.स.१८५२ मध्ये सरकारी शिक्षण खात्याकडून मेजर कॅंडी यांच्या

अध्यक्षतेखाली शैक्षणिक कार्याबद्दल त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला. शोषित-पीडितांना शैक्षणिक प्रवाहात आणण्यासाठी हे कार्य क्रांतिकारी ठरते. म्हणून फुले दांपत्यांना शैक्षणिक चळवळीचे जनक संबोधण्यात येते. घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्य गणलेल्या हीन जातीतील समुदायांना खुला करणे ही घटना हजारो वर्षांपासून निर्माण झालेल्या धार्मिक गुलामगिरीचे जोखड झुगारून देणारी आहे. पशुहीन जगणे वाट्याला आलेल्या शूद्र-शोषितांच्या मुक्तिलढ्याची सुरुवात ठरते. महिलांच्या उद्धारासाठी आयुष्यभर झगडणारे आणि 'क्रांतीचे फुले' वेचत संघर्षशील जीवनपट असलेले, शूद्रांच्या उन्नतीसाठी झगडणारे जोतीराव फुले हे सम्यक क्रांतीचे जनक ठरतात. स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार करून स्वपासून कार्यरिंभ करतात.

समाजसुधारकांनी स्त्रियांच्या शोषणाविरुद्ध अनेक आंदोलने केली. ब्रिटिश सरकारच्या मदतीने कायदे तयार करण्यासाठी प्रयत्न केले. यामध्ये बाल अथवा तरुण विधवांचा प्रश्न, पुनर्विवाह, जरठ विवाह, बालविवाह, सतिप्रथा, केशवपन या समस्यांचे निर्मूलन होण्यासाठी हिरिरीने पुढाकार घेऊन अनेक चळवळी उभ्या केल्या. तसेच पूर्वीपासून अशा समाजसुधारणा विषयक चळवळींना पाठिंबा दिला. विशेषतः समाजातील विधवांच्या प्रश्नांची सोडवणुक करताना तारुण्यात स्वाभाविकपणे वासनेला बळी पडलेल्या विधवांची गर्भपात अथवा बालहत्या होत असे. त्याकरिता बालहत्या प्रतिबंधकगृहाची (१८६३) स्थापना केली. या गृहात स्त्रियांच्या बाळंतपणाची सोय करण्यात आली. जोतीरावांनी पुढे जो यशवंत नावाचा मुलगा दत्तक घेतला. तो काशिबाई नावाच्या ब्राह्मण विधवेचा मुलगा होता. विधवांच्या केशवपनाची चाल बंद व्हावी म्हणून चळवळ उभी केली आणि त्याकरिता पुण्यातील न्हाव्यांचा संपही घडवून आणला. अशा प्रकारे हिंदूच्या उच्च जातीतील विधवाविवाह निषिद्ध मानला जात होता. बालपणी व वारंवार उद्धवणाऱ्या सार्थींच्या आजारांमुळे पतिचे निधन होऊन विधवा झालेल्यांची संख्या अधिक होती. त्यांच्या अनिष्ट परंपरा नष्ट करण्यासाठी आणि अस्पृश्य व दलितांच्या प्रश्नाला वाचा फोडण्यासाठी केलेले कार्य तत्कालीन परिस्थितीच्या विरोधी फुकलेले रणशिंग होते. समाजाच्या मौलिक परिवर्तनवादी समाजरचनेतील धर्मभेदमूलक विद्वेष, गतिभेदमूलक विषमता, स्त्रीदास्य, मूर्तिपूजा, कर्मकांड अशा बहुविध बाबींचे उच्चाटन करून समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी त्यांनी केलेले सत्यशोधकी कार्य निराळेपणाचे दर्शन घडविते. 'कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वर्ण्य व जातिभेद ही मानवाची निर्मिती आहे' असे रोखठोकपणे प्रतिपादन करताना 'देव दानवा नरे निर्मिले' हे मत लोकां कळवू द्या' हा विचार अखंडामधून प्रवाहित करताना 'नीती हा जगणाचा आधार असावा' हे विचार मांडणारे जोतीराव एक तत्त्वचिंतक होते. "सर्वसाक्षी जगत्पती! त्याला नकोच मध्यस्थी।।" ही समाजसुधारणेची ब्रीदवाक्ये निर्माण केली. पुरोहितांच्या विरोधी लढा उभारला. पुरोहितांशी वाय विवाह लावण्यास सुरुवात केली. त्याकरिता मंगलाष्टके सुद्धा

'जागतिक स्तरावर महात्मा फुले.... यांचे योगदान ४० ३२

रचली. अशा बहुविध कार्यातून आदर्श समाजरचनेचे ध्येय बाळगून समाजासमोर आदर्श निर्माण केला. या आदर्शवादी मूल्यांचे विवेचन एक सुबोध व सुंदर, सूत्रबद्ध, सारांश पुढील ओळीमध्ये आलेला आहे. "विद्येविना मति गेली, मतिविना नीति गेली, नीतिविना शूद्र खचले; इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।" त्यांनी हा निष्कर्ष 'शेतकऱ्यांचा आसूड' (१८८३) मध्ये प्रारंभी कथन केला. ब्राह्मणांची हिंदू धर्म संस्कृतीमधील आधारित शोषणव्यवस्था आणि ब्रिटिश शासनसंस्था आणि सर्वांचा समुचित परिणाम म्हणजे शेतकरी व शूद्रांचे शोषण होय. त्यामुळे अंधश्रद्धामध्ये अडकलेल्या व जातिभेदाच्या चौकटीत बदिस्त समाजाला वास्तवाचे भान देणारे विवेचन या ग्रंथात आलेले आहे. विश्वातील क्रांतिकारकांच्या नेत्यांमध्ये शोषित समाजामधून पुढे आलेले फुल्यांसारखे फार थोडे नेते पण फुल्यांच्या समकाळात जागतिक स्तरावर वैचारिक क्रांतीचे प्रचार व प्रसार करणारा विचारवंत विरळाच म्हणावा लागेल. फुल्यांच्या विचारांना आणि कार्याला स्वीकारून जगामध्ये क्रांतिकारकांची फळी उभी राहिली. जागतिक पटलावर त्यांचे योगदान त्रिकालाबाधित चिरंतन प्रेरणादायी आहे. जगण्याचे आत्मभान देणारे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या विश्वरत्नांच्या वैश्विक पातळीवर पोहचविण्याचे बळ जोतीरावांमुळे लाभले. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी जोतीरावांबद्दलची कृतज्ञता प्रकट केलेली आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी केलेले कार्य २१ व्या शतकात महत्त्वाचे आहे. वैश्विक पातळीवर त्यांचे थोरपण दर्शविणारे आहे. त्यांनी महात्मा फुल्यांच्या कार्याला स्वीकारले आणि देशातील सनातन संस्कृतीच्या उच्चाटनासाठी विविध योजनांची आखणी केली. त्याकरिता जोतीरावांनी दिलेल्या तत्त्वज्ञानाला मूलाधार मानले. लोककल्याणकारी चिरंतन ठरणाऱ्या योजना राबविल्या. त्यामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महात्मा फुल्यांचे उत्तराधिकारी ठरतात. महात्मा फुल्यांचा वारसा जतन-संवर्धन करणारे महापुरुष ठरतात. भारतामध्ये सांस्कृतिक गुलामगिरी नष्ट करण्यासाठी जोतीरावांनी उभा केलेला लढा अखंडपणे अव्याहतपणे प्रवाहित राहणार आहे. यामध्ये सत्यशोधकी विचारधारेमधून कला-साहित्य-संस्कृती यांच्या कक्षा भिस्तृत झाल्या. लेखन आणि समाजजागृती यांच्या अनुषंगाने मराठी साहित्यामध्ये पश्चीन वाटा आणि नवी वळणे निर्माण झाली. पारंपरिक कला प्रकारांना पर्याय देण्यासाठी नवसांस्कृतिक संदर्भ रुजविण्यासाठी सत्यशोधकी जलसे हा कलाप्रकार निर्माण झाला. जलसे, जलसाकार आणि जलसाकलावंत यांच्या कार्यातून लोककलांमध्ये भर पडली. शोषित समाजाच्या भावना मुखर करताना प्रेक्षकवर्ग प्रेक्षकता घेऊन जलसाप्रकार लोकरंजन आणि लोकप्रबोधनाचे प्रभावी साधन ठरले. समाशा-लोकनाट्ये कलेप्रमाणेच सत्यशोधकी जलसांचा प्रेक्षक या कला प्रकाराकडे आकर्षित झाला. परिणामी फुले समकालीन अथवा उत्तरकाळात मराठी मुलुखामध्ये कलावंतांचे पथक, संच निर्माण झाले. आणि लोकप्रियसुद्धा ठरले. त्यामुळे सत्यशोधकी विचारांची रुजवण करण्यासाठी प्रयत्न होऊन शोषित समाजात लोकजागृती

शोषणविरुधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले ४० ३३

घडविण्यासाठी जलसांची उपयुक्तता ठरली. महात्मा फुल्यांच्या कार्यातून 'सत्यशोधकी जलसे' हा कलाप्रकार लोकप्रबोधनाचे साधन म्हणून २१व्या शतकातही वाटचाल करित आहे. तेच या चळवळीचे प्रणेते आहेत.

जोतीराव गोविंदराव फुले यांच्या एकूण कार्याची महानता आणि मानवी कल्याणासाठी उपयुक्तता लक्षात घेऊन ११ मे १८८८ रोजी मुंबईतील कोळीवाडा येथे जनतेने रावबहादूर वडेकर यांच्या हस्ते सत्कार करून 'महात्मा' ही पदवी बहाल केली. त्यामुळे ते महात्मा फुले म्हणून ओळखण्यात येतात. या महात्म्याचे कार्य २१ व्या शतकाच्या पटलावर सामान्यजनांना जगण्याची मूल्ये देत आहे. १२५ वर्षापूर्वी लिहिलेले ग्रंथ अथवा त्यांचे कर्तृत्व आजच्या ग्रामीण जीवनमानाला प्रभावित करित आहे. अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था, धर्मव्यवस्था तथा साहित्य या सर्व घटकांवर फुल्यांच्या कार्याचा ठसा दिसतो.

स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूलभूत मानवी मूल्यांच्या आधारावर समाजरचना कशी असावी, हे फुल्यांचे सूत्रच आज पाळले जाते. ते अमेरिकन व फ्रेंच राज्यक्रांतीने दिलेली तत्त्वे भारतीय लोकांपर्यंत पोहचविण्यात यशस्वी झाले. फुल्यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन अलीकडे ग्रामीण-दलित व इतर साहित्याची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होत आहे. लेखनाचा अनुबंध, आशय आणि अभिव्यक्ती नवोदित लेखक त्यांचाच आदर्श समोर ठेवून आविष्कार करित आहेत. विशेषतः ग्रामीण साहित्य चळवळीमधून निर्माण झालेल्या साहित्यिकांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात खेडवळ जगण्यातील प्रतिबिंब टिपताना लेखकांनी महात्मा फुल्यांच्या वाटा चोखंदळलेल्या आहेत. म्हणून समाजातील सर्वांगीण विकासाच्या मुळाशी मानव मुक्ती लढ्याचे प्रणेते म्हणून त्यांचे योगदान लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. 'हिन्दू समाजातील बहुजनांना आत्मप्रत्यय आणि आत्मावलोकन उत्पन्न करणारा पहिला माणूस म्हणजे जोतिबा होय. शतकानुशतके अज्ञान, अंधकार आणि दारिद्र्याने ग्रासलेल्या जनतेला आत्मपरीक्षण करण्याची मुभा जोतिबामुळे मिळाली.' या तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी यांच्या विधानाची यथार्थता वाटते. सामाजिक मूल्यांची परखड चिकित्सा अंधश्रद्धेवर ताशेरे ओढणारे शोषितांच्या दुःखांना वाचा फोडणारे 'सम्यक क्रांतीचा उद्घोष' करणाऱ्या या मानवांना स्वीकारूनच जागतिक स्तरावरील शोषितांची सत्तास्थाने निर्माण व्हावेत, हीच अपेक्षा!

संदर्भ सूची -

१. मराठी विकिपीडिया, इंटरनेट संकेतस्थळ
२. धनजय कीर, महात्मा जोतीराव फुले, मुंबई
३. सुभाष खेर, समतेचे निमित्त, महात्मा जोतीराव फुले खंड - १

४०४

महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान

डॉ. माधव बसवंत

भ्रमणभाष : ९४०४९००३१८

समाजातील विषमता नष्ट करून समाजाला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी २४ सप्टेंबर, १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. आपल्या सार्वजनिक सत्यधर्म, या ग्रंथात त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वाची भूमिका स्पष्ट केली आहे. या सत्यशोधक समाजाच्या स्त्री विभागाचे नेतृत्व स्वतः सावित्रीबाईंनी करित असत. 'सर्वसाक्षी जगत्पती। त्याला नकोच मध्यस्ती।।' हे या सत्यशोधक समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने शिक्षणाबरोबरच सामाजिक सुधारणा व पुरोहितांशिवाय विवाह लावण्यास प्रारंभ करण्यासाठी मराठी भाषेत अनेक मंगलाष्टकांची रचना करण्यात आली होती. 'दीनबंधू' हे सत्यशोधक समाजाचे साप्ताहिक मुखपत्र म्हणून प्रकाशित केले जात असत. सत्यशोधक समाजाच्यावतीने समाजातील गुलामगिरीविरुद्ध आवाज उठविला जात होता. सर्वांचा एकच निर्मिक, एक धर्म, एकच मनुष्य जात मानणारा समाज म्हणजे सत्यशोधक समाज होय.

वाङ्मयीन योगदान

महात्मा जोतीराव फुले यांनी तृतीयरत्न (१८५५), छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा (१८६९), ब्राह्मणांचे कसब (१८६९), गुलामगिरी (१८७३), दुष्काळविषयक पत्रक (१८७७), शिक्षणासाठी हंटर आयोगापुढे निवेदन (१८८२), शेतकऱ्यांचा आसूड (१८८३), मराठी ग्रंथसभेस पत्र (१८८५), सत्यशोधक समाजाचे मंगलाष्टके व पूजा विधी (१८८७), अखंडादी काव्यरचना (१८८७), सार्वजनिक सत्यधर्म (१८९१), यासारख्या वैचारिक ग्रंथांचे लेखन करून त्यांनी समाजाला समतेचा व लोककल्याणाचा मार्ग सांगितला आहे. भारतीय समाजातील अनिष्ट रूढी परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि कर्मकांडाच्या विषारी विळख्यातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी निष्ठापूर्वक व धारदार लेखणी चालविली.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपल्या वयाच्या २८ व्या वर्षी म्हणजे १८५५ मध्ये 'तृतीयरत्न' हे नाटक लिहून दक्षिणा प्राईझ कमिटीकडे आपले हस्तलिखित पाठविले होते, पण या समितीने हस्तलिखित लेखन नापसंत केले. महात्मा जोतीराव फुले यांनी लिहिलेले 'तृतीयरत्न' हे मराठीतील पहिले स्वतंत्र सामाजिक नाटक म्हणावे लागते. जोतीराव फुलेंनी 'तृतीयरत्न' मधून वर्ग आणि वर्ण या दोन्ही व्यवस्थेवर आसूड ओढत शिक्षण नावाच्या शस्त्राची मैत्री केली. शिक्षण हा माणसाचा